

Л.В.Шинкарук, канд. екон. наук
Інститут економічного прогнозування НАН України

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕМПІРИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ НЕСТІЙКОЇ РІВНОВАГИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

Викладені окремі концептуальні положення теорії макрорівноваги А.Маршалла і В.Леонтьєва, пов'язані з виокремленням станів стійкої і нестійкої рівноваги. Розкрито можливість дії в окремих галузях економіки України зростаючої віддачі за А.Маршаллом, розглянуто можливі варіанти впливу на вихід вітчизняної економіки із стану низької рівноваги.

Трансформаційна економіка України характерна глибокими економічними, соціальними і політичними перетвореннями, притаманними проміжному етапу еволюції суспільства, які й визначають її особливий характер, відмінний від інших економічних систем. Перехідна економіка не може чітко вписатися в рамки еволюційних змін, оскільки їй властиві багатоваріантний характер, значна амплітуда, нестійка рівновага, що зумовлює труднощі управління соціально-економічним розвитком, кінцевою метою якого мають бути якісні перетворення, а не тільки кількісне зростання випуску продукції.

У вітчизняній економіці утворився значний розрив між потенційно можливим і реально існуючим сукупним попитом, який виражається в недостатній потужності галузей кінцевого виробництва, що зумовлює неможливість забезпечення оптимальних пропорцій внутрішнього ринку. Поряд із цим в економіці, що пережила значний спад, склалися умови, які дають можливість говорити про дію закону зростаючої віддачі за А.Маршаллом, який може бути однією з причин проблемності подолання ситуації нерівноважності попиту і пропозиції.

Для трансформаційної економіки проблема виходу з кризи зводиться до нормалізації і збільшення неінфляційного попиту, розвиток економіки слід розглядати згідно з моделлю "спад – запуск – економічне зростання". На стадії запуску пріоритетне значення надається не самим інвестиціям, а факторам попиту, які можуть поживати як економічний розвиток, так і процес інвестування. Аргументацією такого підходу є безпідставність розрахунку на значний мультиплікативний ефект інвестицій доти, доки їх обсяг не перевищить величину зношеності експлуатованого обладнання. У термінах моделі Солоу, економіка ще далека від "золотого рівня нагромадження капіталу", який забезпечує стійкий стан із найвищим рівнем споживання, хоча для економіки України характерні окремі ознаки макроекономічної рівноваги. Зокрема, впродовж 2000–2001 років спостерігалася відчутна активізація інвестиційного процесу, приріст інвестицій в основний капітал (2000 – 14,4%, 2001 – 20,8%) суттєво перевищував темпи зростання ВВП (2000 – 5,9%, 2001 – 9,2%), але 2002 року темпи зростання інвестицій уповільнилися (3,8%). Залишається недостатнім рівень інвестицій в основний капітал: 2000 – 13,9%, 2001 – 15,9%, 2002 –

16,1%, за щорічного зростання зношеності основних засобів, яка на початок 2002 року досягла 45%.

За Е.Хансеном, збільшення чистих інвестицій у період швидкого зростання доходів можна віднести до дискреційних заходів – попередньо розроблених. Цілеспрямоване управління інвестиційним процесом розпочинається тільки на стадії масштабної перебудови галузевої і технологічної структури економіки, тому, крім зазначених факторів попиту короткотермінового характеру, необхідно виокремити довготермінові структурні фактори: недосконалу економічну структуру, споживчі переваги, несприятливі умови ланцюга трансформацій "заощадження – нагромадження – інвестиції", що зумовлює тенденцію до низького стану рівноваги за В.Леонтьєвим.

Отже, динамічний підхід до проблеми запуску економіки й економічного зростання зумовив необхідність виокремлення і вивчення двох форм участі інвестиційних ресурсів:

- у процесі нормалізації і зростання сукупного попиту;
- у процесі структурної перебудови.

Здійснення структурних зрушень вимагає масштабності інвестицій, тому розв'язання цієї проблеми можливе лише мірою розв'язання проблеми активізації сукупного попиту на блага, виробництво яких значно скорочує витрати багатьох підприємств і робить вигідним збільшення обсягу виробництва як традиційних, так і нових високотехнологічних товарів, для яких характерний кумулятивний ефект.

Теорія постійної, спадної і зростаючої віддачі А.Маршалла може, на наш погляд, внести суттєві корективи в механізм реалізації інвестиційної політики щодо розвитку секторів, галузей і підгалузей секторів та макроекономічної політики в Україні.

Щодо загального характеру дії закону зростаючої віддачі (надалі приділятимемо увагу насамперед цьому закону) А.Маршалл стверджував: "...тоді як роль, яку відіграє у виробництві природа, виявляє тенденцію до зменшення віддачі, роль, яку відіграє в ньому людина, виявляє тенденцію до зростання віддачі. Закон зростаючої віддачі можна сформулювати в такий спосіб: збільшення обсягу витрат праці і капіталу зазвичай веде до вдосконалення організації виробництва, що підвищує ефективність використання праці і капіталу. ... Коли дія законів зростаючої й спадної віддачі врівноважується, перед нами виникає закон постійної віддачі"¹.

Прихильник ідей А.Маршалла англійський економіст А.Пігу на початку XX сторіччя за значно нижчого рівня розвитку галузей і меншої складності міжгалузевих зв'язків говорив про виняткову складність проблеми віднесення конкретної галузі до тієї або тієї категорії за дією ефекту віддачі. А.Пігу пише, що "економічні ящики і ящички з надписами "сильно зростаюча дохідність", "слабко зростаюча дохідність", "постійна дохідність", "спадна в різному ступені дохідність" порожні, а отже, марні, якщо тільки не використовувати їх як іграшки. Цей висновок, однак, не виглядає переконливо. Навіть якби ми ніколи не змогли "заповнити" ці ящики і ящички, робота, пов'язана з їх вивченням, не виявилася б даремною. Завдяки їй ми маємо можливість зрозуміти, які умови

¹ Маршалл А. Принципы экономической науки: В 3-х т. – Т.1. – М., 1993. – С. 404–405.

необхідні, наприклад, коли стверджується, що оподаткування або монополістична політика мають призвести до таких чи таких наслідків"².

Істотне значення має фактор зростаючої віддачі в галузевому аспекті. У цьому разі пошук "точок росту" в економіці набуває цілеспрямованішого характеру, оскільки це саме ті галузі з явною зростаючою віддачею – "ящики" і "ящички", про які говорив А.Пігу. Галузі можуть стагнувати не через те, що не вписуються в мінливу структуру перехідної економіки, а лише внаслідок несприятливого співвідношення попиту і пропозиції.

Дійсний стан економіки України породжує питання, чи можна стверджувати (стосовно виходу економіки країни з кризи), що в разі, якщо спостерігається економічне зростання (більше, ніж приріст населення), варто вважати, що діє закон зростаючої віддачі, тобто що виробництво збільшується, а рівень цін падає. У зв'язку з цим вартим уваги є аналіз попиту в умовах дії законів постійної, спадної і зростаючої віддачі, проведений А.Маршаллом. У першому випадку підвищення попиту спричиняє збільшення виробництва товарів за незмінної ціни пропозиції, оскільки нормальна ціна товару визначається витратами на виробництво. У другому (спадна віддача) збільшення попиту спричиняє розширення обсягу виробництва й одночасно підвищує ціну пропозиції. Третій випадок характеризується спадною віддачею на початкових етапах виробництва, але зростаючою після досягнення істинного стану рівноваги, тобто коли кількість товару перевищить рівноважну³. Наслідки зростання попиту і пропозиції проілюструємо графіками досягнення рівноважного стану в усіх трьох випадках віддачі А.Маршалла на одній координатній площині. Рух до стану рівноваги шляхом збільшення нормального попиту (рис. 1) у галузях із зростаючою віддачею викликає значно більше зростання пропозиції (точки А, D), аніж в умовах спадної віддачі (точки А, В), і водночас супроводжується зниженням ціни пропозиції. Якщо крива попиту не зміщується (нормальний попит залишається незмінним), зниження шкали пропозиції, викликане, наприклад, загальним зниженням витрат, спричиняє різке збільшення обсягів виробництва в новій точці рівноваги.

"Ми бачили, що збільшення нормального попиту, спричиняючи в усіх випадках розширення виробництва, разом з тим в одних випадках підвищує, а в інших знижує ціни..., а зростаючі можливості формування пропозиції ... завжди знижують нормальну ціну..., спричиняючи збільшення обсягу виробництва"⁴.

Стимулювання пропозиції (рис. 2) в галузях із зростаючою віддачею (точки В, А) приводить до значнішого збільшення в точці рівноваги, ніж у галузях із спадною віддачею (точки В, С), також збільшуються виробничі потужності. Крім того, ефект підсилюється за високої еластичності попиту. "У разі, якщо попит дуже еластичний, навіть невелике розширення можливостей забезпечення нормальної пропозиції, наприклад, новий винахід, застосування нового виду машин, відкриття нових і дешевших джерел пропозиції, скасування податків або введення заохочувальної субсидії – здатні викликати значне розширення виробництва і падіння ціни"⁵.

² Пігу А. Экономическая теория благосостояния. – М., 1985. – Т. 1. – С. 291.

³ Маршалл А. Принципы экономической науки. – Т. 2. – С. 161.

⁴ Там же. – С. 162.

⁵ Там же. – С. 163.

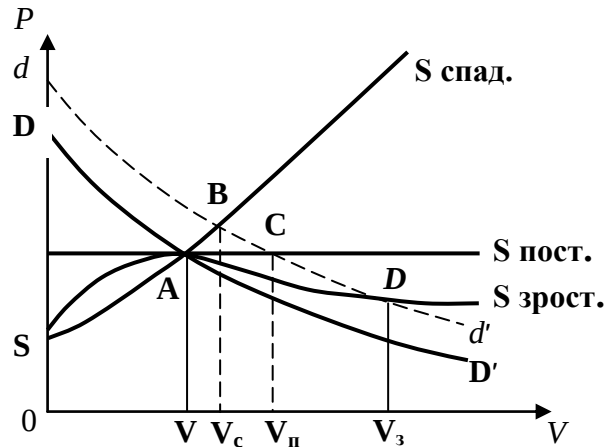

Рис. 1. Рівновага в умовах зміни попиту

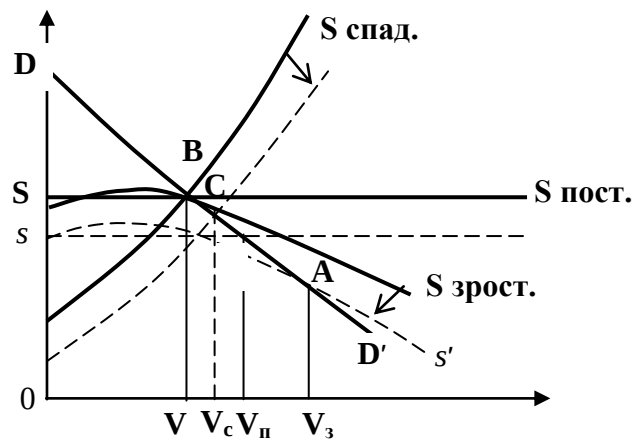

Рис. 2. Рівновага в умовах зміни пропозиції

Для економіки України особливо актуальним є дослідження дії податків на товари, вироблені в галузях із зростаючою віддачею, оскільки вони значно сильніше стримують виробництво, ніж податки в галузях із постійною або спадною віддачею.

Припустимо, що в разі зростаючої віддачі (зниження витрат) і спадної віддачі (зростання витрат) галузі стикаються з тією самою кривою витрат (рис. 3). "Спочатку галузь із збільшуваними витратами виробляє $0q_2$, а галузь із спадними витратами – q_1 . Перша галузь оподатковується, а потім податкові надходження використовуються для субсидування другої галузі. Чистий приріст надлишку споживача показано заштрихованою площею $CBED$. Галузь із збільшуваними витратами тепер виробляє $0q_1$, а галузь із спадними витратами $0q_3$; чистий приріст обсягу виробництва дорівнює $q_2 q_3$ "⁶.

⁶ Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі . – К., 2001. – С. 333.

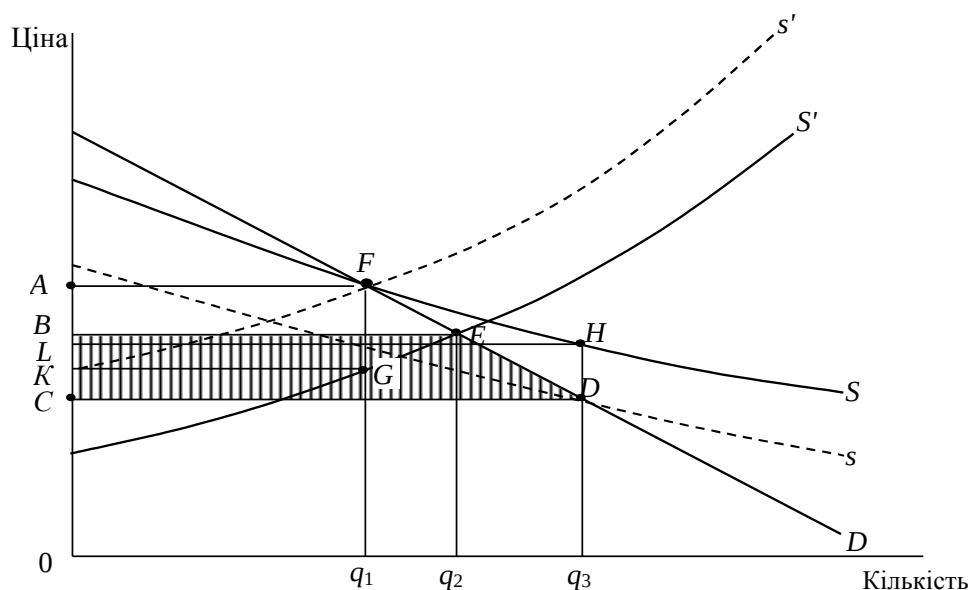

Рис. 3. Оподаткування галузей із спадними і збільшуваними витратами

Оподаткування галузей із збільшуваними витратами збільшує їх ціну пропозиції і знижує обсяг, тобто товари виробляються з нижчими витратами (ефективніше використання ресурсів), і ціна пропозиції зростає менше, ніж податок. Потім податкові надходження використовуються для субсидування галузей із спадними витратами, їх ціни падають із збільшенням обсягу пропозиції, оскільки нижчими є витрати на одиницю продукції. Усі задоволені, бо ресурси перемістилися від виробництва товарів із зростанням ціни пропозиції до виробництва товарів із зменшенням ціни пропозиції.

А.Маршалл указує, що для суспільства "може виявитися вигідним, щоб уряд оподатковував товари, які підпорядковуються закону спадної віддачі, і використовував частину надходжень від них на субсидування товарів, які підпорядковуються закону зростаючої віддачі"⁷.

Ефект віддачі діє в різних галузях по-різному, і проблема полягає в тому, щоб з'ясувати, в яких конкретно галузях переважає зростаюча або спадна віддача, до якої віддачі це приведе в усій економіці, чи є економія від віддачі "внутрішньою" або "зовнішньою", як це впливає на процес нагромадження та інвестування капіталу й установлення макрорівноваги.

Підтвердженням цього є графічне зображення рівноважних і нерівноважних станів в умовах зростаючої віддачі, наведене А.Маршаллом у його відомих Додатках⁸. Криві попиту ($D-D'$) і пропозиції ($S-S'$) у разі зростаючої віддачі можуть перетинатися кілька разів (рис. 4), і аналіз положення кривих одна щодо одної в кожному випадку перетину доводить існування стану стійкої рівноваги точок А і С, до якого рухається ринок, і нестійкої рівноваги (точка В), коли попит перевищує пропозицію. У разі перевищення попиту виробники розширюють виробництво, заниження – знижують, що й пояснює напрямки, в якому зміщуються попит і пропозиція за їх розбіжності, чому відповідає ситуа-

⁷ Маршалл А. Принципы экономической науки. – Т. 2. – С. 173.

⁸ Там же. – С. 264.

ція, коли будь-який зсув із точки В приведе до попадання системи в точку А або точку С. Таких станів рівноваги може бути декілька, й вони обов'язково чергуються один з одним (стійка – нестійка...), але остання точка рівноваги (мірою просування вправо) має обов'язково відповідати стійкій рівновазі.

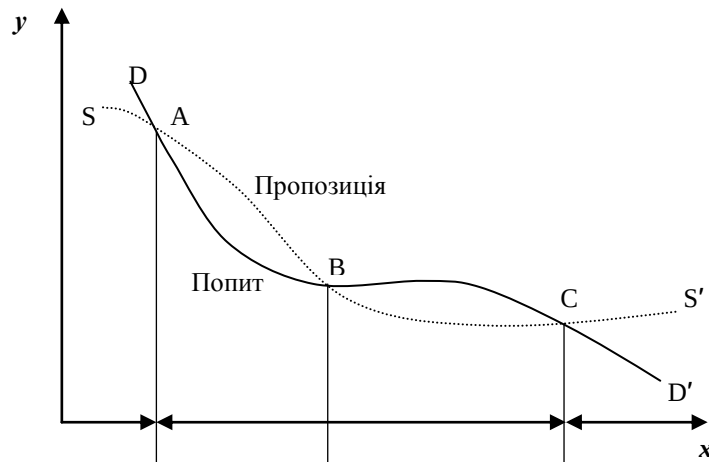

Рис. 4. Рух до стійкої рівноваги

Гіпотеза про різну дію ефекту масштабу в галузевому розрізі дає змогу зробити такі узагальнення:

- у період виходу економіки з кризи існуючий галузевий розподіл може потребувати вибіркової додаткової диференціації галузей за принципом постійної, спадної і зростаючої віддачі. Це диктує зміна ситуації в галузях і в співвідношенні сукупного попиту та сукупної пропозиції, і тут необхідно швидке, оперативне регулювання;

- для активного стимулювання попиту і пропозиції в галузях із зростаючою віддачею необхідний диференційований підхід до посилення регулюючої ролі держави.

Галузевий підхід до концепції Маршалла є складовою макроекономічного аспекту дослідження, але надмірне сподівання на галузі-"локомотиви" може виявитися неповністю виправданим, оскільки не врахований ефект віддачі. Досить припустити, що в українській економіці на виході з кризи переважатиме тенденція зростаючої віддачі, як картина розвитку економіки країни може виявитися значно складнішою.

Механізм виходу з кризи можна розглядати за моделлю факторного аналізу Р.Солоу, в якій центральне місце відведено заощадженням, технологічному прогресу і приросту населення. Саме в цій моделі визначено пріоритетне значення інвестицій, або нагромадження капіталу як однієї з обов'язкових умов економічного зростання, але в ній екзогенно закладено існування фінансових ресурсів, які залишається тільки використати. Проте для перехідних економічних систем, до яких належить економіка України, необхідний механізм мобілізації і трансформації капіталу, залежно від стану економіки і часового лагу, і це можна продемонструвати на моделі Леонтьєва, ускладнивши її дією ефекту віддачі.

На відміну від моделі Р.Солоу, модель Леонтьєва дозволяє оцінити, наскільки економіка є близькою або далекою від стану, продиктованого "золотим правилом", і показує, як впливає дійсний стан економіки на реакцію економіки. Модель Леонтьєва дозволяє зазирнути в перспективу розвитку економіки і налаштовує не лише на розв'язання проблем економічного зростання, його темпів, а й на те, що варто врахувати часові обмеження цього зростання (певну кількість років), коли загальні умови і попит на цьому відрізку можна спрогнозувати.

У розробці В.Леонтьєва використовується низка прийнятих у сучасному макроаналізі методів і понять, таких як граничні величини, графічний аналіз, криві байдужості (модель В.Леонтьєва розглядається за написаною ним 1958 року статтею "Теоретичні нотатки про часову перевагу, продуктивність капіталу, стагнацію й економічне зростання"⁹).

У моделі розглянута взаємодія двох наборів структурних залежностей (рис. 5):

- динаміка переваг "репрезентативного" споживача, або тимчасових споживчих переваг, яка характеризується лінією, що послідовно відображає тангенси кутів нахилу, дотичних до кривих байдужості в точках їх перетину з бісектрисою (лінія ТР);
- динаміка граничної продуктивності капіталу, яка визначається за допомогою графіка виробничої функції. Динаміка характеризується лінією, яка послідовно відображає тангенси кутів нахилу дотичної до графіка виробничої функції (лінія МР).

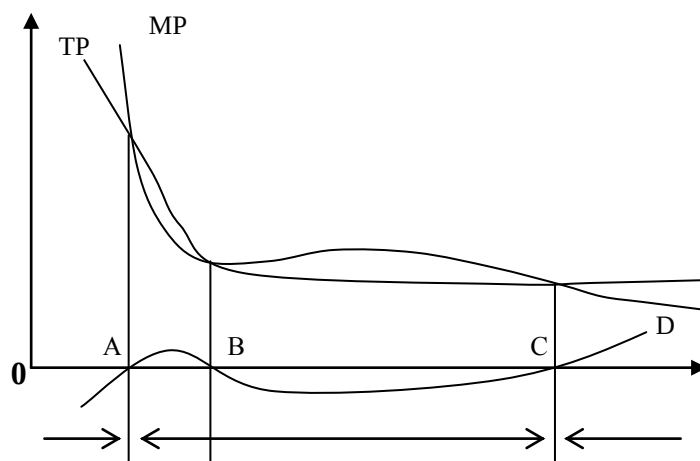

Рис. 5. Динаміка тимчасових споживчих переваг і граничної продуктивності капіталу

В.Леонтьєв, об'єднавши криві граничної тимчасової переваги ТР і граничної продуктивності капіталу МР, одержує дві лінії, які неодноразово перетинаються, точки перетину характеризують стан стійкої і нестійкої рівноваги, які змінюють одна одну.

⁹ Див.: Леонтьев В. Теоретические заметки о временном преимуществе, производительности капитала, стагнации и экономическом росте // Экономические эссе. Теории, исследования, факты и политика. – М., 1990. – С.173–184.

На перетині двох кривих або ж на нижній кривій D із горизонталлю утворюються точки стійкої рівноваги (А, С) і нестійкої рівноваги (В). До стану стійкої рівноваги економіка рухається, якщо значення МР більше значення ТР, тобто якщо економіка перебуває, наприклад, ліворуч від точки А. Саме інтервал від нуля до точки А аналізує вчений, точки ж рівноваги В, С розглядаються в порядку екстраполяції.

Аналіз моделі дає змогу зробити висновок, що за створення нових умов, які радикально не змінюють економічну ситуацію (незначні зміни структурних умов, які слабо відбиваються на формі виробничої функції, порівняно невеликі витрати капіталу, або, навпаки, залучення нового капіталу), економічна система з часом повертається до свого початкового стану. За досить значного впливу цих факторів вона згодом може перейти в нову точку рівноваги, але перехід на вищий рівень можливий лише в тому разі, якщо система виявиться в точці, де крива ТР розташована нижче кривої МР (див. рис. 5). Це можливо за значної зміни структурних умов, унаслідок чого точки рівноваги просто змістяться, або ж коли вплив інших факторів буде таким сильним, що перемістить систему в поле нової, вищої точки рівноваги, тобто виробництво буде спрямоване за точку В, і як тільки економіка виявиться по інший бік стану нестійкої рівноваги, вона одержить довготерміновий імпульс розвитку до точки С.

Для аналізу необхідно виокремити такі передумови.

- У моделі використано криві байдужості, які характеризують для кожного періоду різні рівноцінні співвідношення доходів поточного і майбутнього періодів. Кожна крива – це сукупність точок, в яких для суспільства фіксуються рівноцінні пари різних рівнів споживання поточного і майбутнього років. За твердженням В.Леонтьєва, для збільшення майбутніх доходів або споживання можна обміняти певну кількість наявних товарів цього року на постійний потік товарів у майбутньому і наступних роках, але лише ту кількість, яка є додатковою у цьому році. Цього разу економіка у наступному році потрапляє в галузь кривої байдужості з потенційно вищим рівнем споживання, який оцінюється на підставі виробничої функції (кривої "витрати – випуск").

- Для кожного етапу розвитку країни існує альтернатива в перевагах, які надаються поточному або майбутньому рівням споживання (чим вищі заощадження й інвестиції, тим вищим буде рівень майбутніх доходів і споживання, але тим нижчими поточні доходи). Майбутні доходи або споживання трактуються як стійкий, незмінний потік, який може постійно підтримуватися на одному річному рівні.

- Вибір пропорцій між споживанням і нагромадженням здійснює "репрезентативний споживач", але ним може бути й центральний плановий орган.

- Залежно від розташування кривих байдужості, виробничої функції і вибору "репрезентативного споживача" економіка, зрештою, потрапляє в стан стійкої або нестійкої рівноваги. Зміна загальних умов функціонування економіки може привести до зміни траєкторії кривих, і точки рівноваги можуть зміститися (розвиток технології може змінити криву "витрати – випуск").

- Зростання або стагнація національної економіки багато в чому визначають норма заощаджень в поточному доході і приріст доходу в майбутньому за рахунок інвестування цих заощаджень. Норма заощаджень залежить від величини майбутнього доходу, отриманого за рахунок інвестування цих заощаджень, тобто визначається величиною майбутнього постійного річного доходу у вигляді відсотків на вкладений капітал.

• Реальний приріст доходу визначається граничною продуктивністю відповідного обсягу капіталу, що виражається у поступовому зменшенні кута нахилу відомої залежності "капітал – випуск". Гранична продуктивність капіталу мірою підвищення технології і організації спадає.

Ілюстрація раціонального вибору (рис. 6) доводить, що стану економіки в точці P_1 відповідає найраціональніший вибір P'_1 , що лежить у точці дотику лінії обміну $P_1 - P'_1$ (ця лінія інтерпретується Леонтьєвим як річна реальна ставка відсотка), і найвища крива байдужості, мета якої – досягнення максимальної корисності, максимального рівня добробуту при обміні частини поточних доходів ΔK_1 на майбутні (тобто при нагромадженні). У цьому разі дохід майбутнього року складе $Y'_2 = Y_2$. Отже, точка P_2 відповідає стану країни в наступному році. В цій точці країна замість споживання всього приросту доходу переміститься в точку P'_2 , тобто утворить заощадження і знову їх інвестує. До третього року економіка переміститься в точку P_3 . У точці P_3 кут нахилу лінії обміну і кривої байдужості збігаються, весь поточний дохід споживається, отже, збільшити потік майбутніх доходів за рахунок нагромадження неможливо. У цьому разі одержувачі доходу, не маючи можливості вийти на криву байдужості вищого рівня, виберуть стаціонарний стан у точці P_3 , який може існувати нескінченно довго, якщо не з'являться нові фактори, що перемістять із точки P'_3 у P_2 або у P_4 . Різниця між переходом із P_2 у P_3 та з P_4 у P_3 в тому, що в останньому випадку економічна система після виведення з рівноважного стану зможе повернутися до нього тільки за рахунок "проїдання" капіталу, тобто

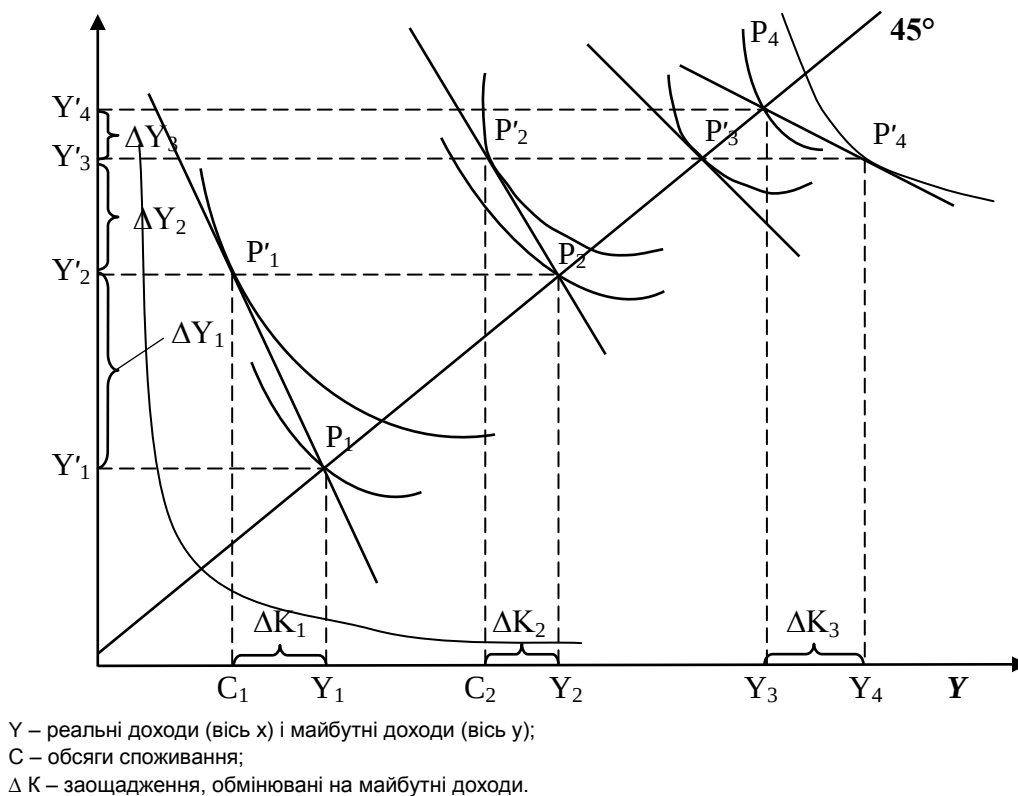

Рис. 6. Ілюстрація раціонального вибору

жертвуючи частиною доходу задля підтримання в перехідний період надлишкового рівня споживання, тоді як у першому випадку стійка рівновага P_2 досяглася, рухаючись знизу вгору, тобто за рахунок нагромадження капіталу.

Вітчизняна економіка напередодні економічних реформ перебувала в точці, яка характеризувалася як нестійка рівновага. Цей стан підтримувався жорсткими централізованими методами розподілу. Коли такий розподіл в ході реформи було значною мірою змінено, "тимчасові переваги" виявилися іншими, в результаті система перейшла в нижчий, але стійкий стан рівноваги, який характеризується як стагнація. Цей стан виявився нижчим, аніж міг би бути, через неузгодженість заходів, які здійснювалися в ході реформи і призвели до сильного інфляційного процесу, який спотворив усі відтворювальні пропорції. Згідно з моделлю В.Леонтьєва в цьому стані стагнації зовнішні впливи радикального характеру не виводять економіку з низького стану рівноваги. Наприклад, іноземні позики, пільгові кредити та іншу допомогу країна буде "проїдати", якщо, звичайно, вони не виявляться такими масштабними, що перемістять економіку на зовсім інший рівень доходів і тимчасових переваг, де вона зрушиться до вищої точки рівноваги.

На нашу думку, точку рівноваги сьогоднішньої української економіки слід усе-таки охарактеризувати як "плаваючу", проте проблема "запуску" економіки давно назріла і потрібний зовнішній вплив, який зумовить перехід до стадії виходу з кризи. Питання полягає тільки в характері цього впливу.

В.Леонтьєв не заперечував необхідності державного втручання в разі, якщо конкурентна економіка дає "збої в стресовій ситуації". Він наводить приклади такого роду ситуацій, коли конкурентна економіка зіштовхується з проблемами, які відрізняються від тих, що вона розв'язувала колись. В їх числі перехід від миру до війни або від війни до миру, від тривалої стагнації до швидкого зростання, різкі технологічні зміни. До переліку таких ситуацій можемо додати перехідні економічні системи. В усіх цих випадках, на його думку, досягнення загальної рівноваги "може бути полегшене використанням зовнішнього впливу, тобто планування"¹⁰. Зрозуміло, що йдеться про підтримку силами держави основних макроекономічних пропорцій.

Аналізуючи ситуацію економічного розвитку, подану моделлю В.Леонтьєва, доповнену впливом ефекту зростаючої віддачі за А.Маршаллом, можна зробити такий висновок: якщо економічна система перебуває в точках, близьких до стану хиткої рівноваги, і в точках, коли тенденція природного руху спрямована до стану стійкої рівноваги, зовнішні впливи на економіку мають принципово відрізнятися. Якщо економіка перебуває, наприклад, між точками В і С (див. рис. 4, 5), то її природний рух убік точки С, що супроводжується розширенням виробництва, не вимагає радикальних змін у макроекономічній політиці. Якщо економіка перебуває між точками А і В або в точці В і її природний рух спрямовано до точки А (з меншими проти первісних обсягами виробництва), то виникає необхідність в істотних макроекономічних заходах, які змінять ситуацію, інакше економіка потрапить у низький стан стійкої рівноваги і ніби застрягне в ньому.

Економіка України вийшла із стаціонарного стану, і це призвело до того, що пропозиція товару з підвищенням ціни не зростає, а спадає. Якщо побудувати графік, то найцікавіше, на наш погляд, буде те, що крива пропозиції ма-

¹⁰ Там же. – С. 232–233.

тиме такий самий нахил, як і у випадку зростаючої віддачі Маршалла, але рух по цій кривій піде у зворотному напрямку. Ця обставина є додатковим аргументом на користь припущення, що в економіці, яка перенесла різке падіння виробництва, певний час діє закон зростаючої віддачі, а "...сили, які сприяють збільшенню (зростаючій) віддачі, не того самого порядку, що й сили, які сприяють спадній віддачі"¹¹.

Упродовж 1999–2001 років в Україні спостерігалось зростання виробництва продукції, переважно орієнтованої на внутрішній ринок збуту, зросли індекси промислового виробництва (ІПВ) легкої, деревообробної, хімічної промисловості, машинобудування за одночасного падіння індексу цін виробників (ІЦВ) у машинобудуванні, легкій, хімічній і нафтохімічній, деревообробній та целюлозній промисловості (табл. 1, 2). Зростання виробництва за умови падіння ІЦВ дає підстави для припущення, що на етапі виходу економіки України з кризи в окремих галузях діє ефект зростаючої віддачі за А.Маршаллом, а не спадної, як прийнято вважати.

Таблиця 1

Динаміка ІПВ та ІЦВ

Галузі	Індекси промислового виробництва (% до попереднього року)			Індекси цін виробників (% на грудень до грудня попереднього року)		
	1999	2000		1999	2000	
Електроенергетика	106,6	97,2	-	97,2	110,0	+
Паливна промисловість	99,2	95,9	-	129,3	135,5	+
Чорна металургія	106,2	120,5	+	116,4	111,6	-
Деревообробна і целюлозна промисловість	121,5	136,8	+	120,7	112,8	-
Промисловість будівельних матеріалів	98,1	99,2	+	114,6	120,2	+
Харчова промисловість	107,0	123,1	+	120,3	124,3	+

Джерело: Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році". – К., 2003. – С.279.

Таблиця 2

Обсяги виробництва промислової продукції та ІЦВ

Галузі	Обсяг виробництва промислової продукції (у фактичних оптових цінах виробника)			Індекси цін виробників (на грудень до грудня попереднього року)		
	2000	2001	2002	2000	2001	2002
Промисловість	144482,7	184275,9	200136,5	120,8	100,9	105,7
Індекс цін виробників (% до попереднього року)				128,2	112,0	100,8
Машинобудування	18121,4	21216,9	24470,7	118,1	104,7	102,8
Хімічна промисловість				127,5	99,5	
Нафтохімічна промисловість				119,0	106,6	
Разом	10817,8	12721,5	13296,6	123,3	103,1	102,7
Легка промисловість	2747,2	3026,5	2835,5	122,6	105,7	102,1

Джерело: Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році". – С. 283.

¹¹ Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі. – С. 365.

Окремої уваги потребує аналіз електроенергетики, де ІПВ склав 2000 року 97,2%, а ІЦВ – 110%, і паливна промисловість, де ІПВ – 95,9%, ІЦВ – 135,5%. Падіння виробництва за досить значного підвищення цін має порушити питання про можливість існування монополій і рентоорієнтовану поведінку цих галузей (див. табл. 1). Структура доданої вартості (табл. 3) і структура витрат уносять сумнів щодо адекватності оцінки справжнього стану прибутковості цих галузей, ураховуючи відсоток податків, субсидій, оплати праці і матеріальні витрати, які ставлять галузі в привілейоване становище і деформують структуру економіки.

Щодо харчової промисловості, то в 2000–2001 роках ІЦВ і ІПВ потребують окремого аналізу, оскільки індекс цін подано для харчової промисловості без рибної, м'ясної, маслосироробної і молочної (2000 – 129,9%, 2001 – 102,8%), а індекс виробництва подано по харчовій промисловості і переробленню сільськогосподарських продуктів (2000 – 123%, 2001 – 118,2%), тому дані є дещо непорівнянні для визначення ефекту віддачі.

Таблиця 3

Структура валової доданої вартості за видами економічної діяльності

Галузі	Оплата праці найманих працівників	Інші податки, пов'язані з виробництвом	Інші субсидії, пов'язані з виробництвом	Валовий прибуток, змішаний дохід	Валова додана вартість
Виробництво машин і устаткування	6,4	3,4	3,0	3,0	4,6
Харчова промисловість	4,8	6,1	1,7	4,3	4,6
Текстильна і шкіряна промисловість	1,1	0,9	–	0,8	0,9
Діяльність у сфері інформатизації	0,3	0,3	1,5	0,3	0,3
Дослідження і розробки	4,9	4,2	2,1	3,2	4,0
Будівництво					
Сільське господарство	6,3	9,7	25,3	25,6	16,0
Видобуток вугілля і торфу	3,7	2,8	48,8	1,1	1,8
Нафтоперероблення	0,4	2,4	1,8	0,5	0,5
Металургія й оброблення металу	5,2	6,1	0,6	3,7	4,5
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: Таблиця "Витрати-випуск України за 2001 р. в основних цінах" // Статистичний збірник. – К., 2003. – С. 32.

Позитивний вплив на товаровиробників 2001 року мали невисокі інфляційні і девальваційні очікування, на відміну від 2000 року, коли економіка зростала під впливом девальваційного ефекту.

Найважливіша галузь економіки – машинобудування – й у 2001–2002 роках продовжувала працювати в умовах зростання обсягу виробництва і падіння ІЦВ (див. табл. 2), тобто в умовах зростаючої віддачі, що необхідно підтримати через послаблення податкового навантаження або навіть субсидування в короткотерміновому періоді за рахунок галузей, які працюють в умовах спадної віддачі і мають низький відсоток доданої вартості.

Легка промисловість у 2001–2002 роках перейшла до підвищення ІПВ і ІЦВ, тобто втрачено момент стимулювання ефекту спадної віддачі в галузі (див. табл. 2).

Загалом в економіці України витрати на одиницю виробленої продукції за період 2000–2002 років знизилися на 4,9 (копійок на одну гривню), у тому числі в державному секторі – 0,4, недержавному – 6,6. За цей період зросли витрати на будівництво (+3,7), готелі і ресторани (+2,9), колективні, громадські й особисті послуги; зменшилися в промисловості (-1,1), освіті (-10,3), охороні здоров'я (-6,3)¹². Для конкретнішого визначення ефекту віддачі необхідно здійснювати детальний аналіз витрат, який дасть змогу побачити, за рахунок яких витрат досягається віддача.

Загалом по Україні за 2000–2002 роки обсяг виробництва промислової продукції зростав, а ІЦВ знижувався, тобто діяв ефект зростаючої віддачі (див. табл. 2).

Отже, на етапі виходу економіки України з кризи в окремих галузях, підгалузях і в економіці загалом може переважати тенденція зростаючої віддачі, тобто витрати факторів на одиницю продукції, а також рівень цін у його дійсному, а не номінальному значенні падатиме. На користь цього можна навести такі аргументи.

1. Саме зростання ставок заробітної плати внаслідок розширення випуску продукції і зайнятості є головною причиною спрямованості кривої сукупної пропозиції вгору¹³. Сьогодні у вітчизняній економіці спостерігається традиційно низький рівень оплати праці, але винятково високий рівень безробіття, яке дає підставу думати, що в процесі розширення виробництва заробітна плата не зростатиме високими темпами, оскільки важко очікувати високої конкуренції роботодавців щодо найму нової робочої сили. Отже, поправка до заробітної плати, пов'язана із збільшенням попиту на ринку праці (циклічний коефіцієнт заробітної плати), навряд чи буде високою.

2. Залишається незадіяним реальний потенціал кваліфікації працівника та інтенсивності його праці, що дає право припускати, що подальший розвиток базуватиметься на адекватнішому використанні наявних трудових ресурсів, і це уможливить зниження загальних витрат.

3. Негативний вплив високої ресурсомісткості української економіки не є новим, і якщо в процесі реформування економіки нераціональне використання ресурсів переборюватиметься, то цілком можлива значна економія ресурсів, навіть за збереження певної долі старої технології. Звичайно, країна може випускати переважно енергомістку, матеріаломістку або трудомістку продукцію, але не можна собі уявити продукцію, де всі ресурси одночасно використовуються в достатньо великих обсягах, якщо тільки не йдеться про відстале виробництво.

4. Із становленням ринку має відбуватися зниження витрат, пов'язаних з установленням конкурентного середовища і більшою передбачуваністю економічної кон'юнктури для рядових агентів ринку. У цьому ж напрямі діє поступове зниження питомої ваги постійних витрат підприємств мірою залучення

¹² Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році". – С. 264.

¹³ Фишер С. и др. Экономика. – М., 1993. – С. 596.

потужностей, які простоюють, а також скорочення непродуктивних витрат у сфері обігу (транзакційні витрати).

5. Існування природних монополій та монополізованих секторів і галузей є причиною диспропорцій ціноутворення, яке за рахунок кумулятивного ефекту негативно впливає на галузі кінцевого виробництва, формування доданої вартості, а також спричиняє зростаючу віддачу в галузях проміжного виробництва.

Аналіз моделі В.Леонтьєва і попиту та пропозиції в умовах зростаючої віддачі А.Маршалла дає змогу виокремити критичну масу заходів щодо виведення економіки із стану нестійкої рівноваги або запобігти рухові до низької стійкої рівноваги у двох ситуаціях, досліджених ученими.

Здійснення структурних перетворень передбачає комплекс завдань довготермінового характеру, які подаємо нижче.

1. Істотна зміна політики стимулювання заощаджень має забезпечити зростаючу динаміку заощаджень середньо- і низькозабезпечених верств населення і нефінансового сектора для стимулювання вкладень у виробництво замикаючих галузей і макротехнологій з кумулятивним ефектом. Відомо, що вихід з економічної кризи в багатьох країнах починався із зростання виробництва в легкій і харчовій промисловості, оскільки саме ці галузі вирізняються найбільшою гнучкістю в пристосуванні до змін попиту, легше піддаються модернізації і мають швидкий обіг капіталу. Підйом виробництва в легкій промисловості може сприяти збільшенню інвестиційного попиту, який дасть поштовх до нарощування виробництва фондоутворювальних галузей.

Неблагополучне становище щодо своєчасного виведення і зміни застарілих технологій та устаткування свідчить про слабкість дії прикладної функції економічної теорії і про сформований стереотип марнотратної ощадливості. Тобто у відповідний спосіб має обґрунтовуватися і застосовуватися нормативна база амортизаційних відрахувань, а в ширшому плані проблема полягає у створенні інституціональної інфраструктури виведення з обігу застарілого устаткування і реконструкції придатного для експлуатації.

Для реалізації ефективної політики заощаджень потрібний диференційований підхід до управління як грошовою масою, так і відсотковою ставкою, який може змінити "тимчасові споживчі переваги".

2. Надання процесу нагромадження якісно іншої, надійнішої основи. В стратегії нагромадження капіталу необхідно використовувати світовий досвід і результати світової економічної науки, оскільки співвідношення між нагромадженням і споживанням не може диктуватися політичними або відомчими імперативами, воно має бути оптимальним для кожного періоду розвитку. З цього погляду неприйнятні ні пасивно-вичікувальна позиція з розрахунком на дію ринкових сил, ні консервативні установки на максимізацію нагромадження. Тобто не слід чекати, що значна частина вільних капіталів не зможе не реалізуватися у сфері матеріального виробництва тільки тому, що товарні і валютні ринки втрачають привабливість для спекулятивних операцій, недоцільно також зловживати адміністративними рішеннями, які, безумовно, одержать схвалення різних відомств і структур, у чиїх руках зосередиться контроль над централізованими фондами капітальних укладень, і вся їх стратегія полягатиме в нескінченному збільшенні потоків контрольованих коштів.

В економічних умовах України формування і використання такого джерела інвестиційних ресурсів, як фонд нагромадження, не може і не повинно мати стихійний характер, тому що за стихійної самоорганізації цей процес

протікає адекватно стану системи на даний момент, тобто "не заглядаючи в перспективу". І тільки через роки виявляється, що економіка не самостійна, а пов'язана з освітою, наукою, культурою, і ва-банківська стратегія, коли всі ресурси спрямовуються тільки на економічне зростання, призводить до дестабілізації соціальної системи, яка переростає у глибоку кризу економічної підсистеми.

Умови функціонування економічних систем і особливо трансформаційної економіки України ставлять питання про розподіл сукупного інвестиційного ресурсу (капіталовкладень) на дві частини:

- ресурси для забезпечення максимальних темпів економічного зростання – максимізаційну;
- ресурси для забезпечення стійкості і збалансованості економічної системи – стабілізаційну.

Саме такий розподіл і може бути рецептом прискорення виходу з кризи, стабільного економічного зростання. Тобто йдеться як про розподіл (там, де це можливо), так і про пошук оптимального співвідношення між максимізаційною і стабілізаційною частинами нагромадження, "золотої середини", яка має піддаватися корекції залежно від стану економіки країни. І допомогою в цьому є диференційована підтримка галузей, які працюють в умовах зростаючої віддачі.

3. Підвищення ефективності контролю за ціноутворенням і структурою витрат у природних монополіях та інших монополізованих секторах економіки і, з урахуванням дії ефекту віддачі, збалансування розвитку ринків продукції і ресурсів через зменшення податків на виробничу діяльність і заробітну плату, звільнення від оподаткування підприємств, які направляють інвестиції на проведення НДДКР і освоєння нових технологій.

Економічна система й особливо перехідна економіка в процесі трансформаційних змін не обов'язково досягає стану рівноваги. Рівноважного стану може і не бути, але може бути декілька, тоді стійка і нестійка рівновага змінюватимуть одна одну, що значно ускладнить процес розвитку економіки.